

УДК : 002

У. П. Барабаш

Українська академія друкарства

**СТАН ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(на основі діяльності Наукового товариства імені Шевченка)**

Подається загальний стан видавничої справи на Західній Україні кінця ХІХ — початку ХХ ст. з проекцією на сучасність. Характеризується діяльність Наукового Товариства імені Шевченка як головного осередку видавничої та наукової діяльності на Україні.

Для усвідомлення важливості такої сфери людської діяльності як видавнича справа, потрібно заглянути у глибоку давнину. Звертаючись до історії наших предків, їхньої культури, побуту, звичаїв можна простежити зародки тоді ще невідомого явища, а зараз широко розвиненої галузі науки — видавничої справи. Адже цей вид людської діяльності супроводжує всю історію людської культури, починаючи від наскальних малюнків, рукописів, друкованих книг та до сучасних електронних видань. Видавнича справа — це сфера виготовлення раніше рукописної, а згодом друкованої продукції, а також — це дисципліна, яка вивчає проблеми відбору та підготовки творів до друку. Проблема з'ясування походження рукописного і друкованого слова кожного народу має принципове значення, оскільки йдеться про стан розвитку культури цього народу. Особливо актуальним це є для українського народу, адже завдяки книзі можна прослідкувати і саму історію, побачити культуру нації та досягнути справжні прагнення людей. Зважаючи на не завжди сприятливі умови для створення та існування книги, все-таки видавництво не стояло на місці, бо лише історія української книги може дати повне уявлення про дійсне свідоме життя народу.

Як уже зазначалось, історія видавничої справи бере свій початок з глибокої давнини, ще за часів Київської Русі створювалися рукописи — ізборники, азбуковники, які згодом ототожнили з сучасними енциклопедичними виданнями, оскільки вони об'єднували в своєму змісті статті довідкового характеру, крім біблійних текстів у них можна було знайти інформацію з різних галузей науки, а саме: поезики, історії, астрономії, математики.

Зрозуміло, що ізборники та азбуковники — це ще не енциклопедії у нашому сучасному розумінні, однак саме ці книги та рукописи свідчать про прагнення народу до накопичення, систематизації наукових знань, піднесення загального рівня національної освіти [1, с. 33]. Як зазначає професор Н. І. Черниш, енциклопедія є своєрідним свідченням духовної зрілості нації і створюється на етапі її найвищого злету. Акумулюючи відомості з різних галузей знань та практичної діяльності, систематизуючи й узагальнюючи здобутки національної культури, енциклопедичні видання стають державною справою, набувають дійсно загальнонаціонального значення [1, с. 32]. А чого б ми могли досягнути вже зараз, якщо б не постійні утиски і заборони?

В архівах збереглися документи і матеріали, що висвітлюють діяльність видавництва, хоча в історіографії ця проблема не знайшла належного відображення. Сталося так, що протягом тривалого часу розробка цієї важливої теми українськими вченими була під особливо пильним контролем тоталітарної влади. Через нерозгалуженість мережі українських книгарень, чи то радше через її відсутність, тодішня книготоргівля була не в змозі виконати свої найголовніші завдання — збільшувати контингент споживачів книжки, полегшити умови придбання ними книжок [5, с. 176]. Не мала попиту українська книга також через дуже малу кількість книгарень, яких у той час існувало лише дві — книгарня НТШ та книгарня Ставропігійського інституту. Бібліотеки отримували книги лише від дозволених владою видавництв.

Антиукраїнська політика царату особливо яскраво виявилась у другій половині XIX ст., коли цензурні утиски (сумнозвісні Валуєвський (1863 р.) та Емський (1876 р.) укази) взагалі заборонили видання навчальної та довідкової літератури українською мовою [1, с. 35]. Вузький обсяг роботи, обмеженість обороту, крім того на початку 20-х рр. було лише кілька видавництв, які видавали повністю україномовну продукцію. Їх роботу постійно обмежували до повної ліквідації. Для корекції та виправлень помилок у працях, що надходили від авторів, при кожному видавництві діяв редакційний відділ, його ще називали редакційна рада, від якої кожен твір повинен був отримати дозвіл на друк. Дуже часто редакційні виправлення змінювали й сам зміст твору чи праці, і не завжди після обробки можна було донести до читача дійсно те, що хотів передати автор.

Незважаючи на такі обставини, практично половина тисячоліття, яке щойно минуло, для вітчизняного книговидання пройшло не лише під знаком стрімкого розвитку техніки книгодрукування, а й формування нових напрямів пов'язаних з цією технікою, видавничих професій. Є, однак цікава обставина, що примушує розглядати активізацію саме гуманітарно-наукових досліджень у XIX — на початку XX ст. не як суто український феномен, а як європейську модель наукової «поведінки», характерну для країн або теренів з втраченою політичною чи національною самостійністю [5, с. 150]. Як зазначає професор Н. В. Зелінська: наука ставала частиною національно-визвольної боротьби,

суттєвим складником самоповаги вченого-патріота і суттєвою ж спонукою до читання з боку так само патріотично налаштованого читача.

Заборона українських видань на сході України призвела до перенесення центру національної книговидавничої справи на Галичину, де активізується збирання та публікація наукових праць різноманітних галузей українознавства, насамперед у виданнях Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка [1, с. 35]. Заглядаючи в історію стану видавництва на Україні, варто приділити увагу такій організації як Наукове Товариство імені Шевченка. Саме Товариство створене в 1873 р. у Львові за ідеєю подвижників відродження Сходу і Заходу України, розшматованої на той час двома імперіями — Росією та Австро-Угорщиною. Об'єктивні передумови для виникнення Товариства в столиці Галичини створював стимульований Шевченковою духовною спадщиною поступ українського національного відродження за обставин заборон українського розвитку. Це була перша в українській історії суспільна установа, яка, сповідуючи Шевченкові ідеї служіння Україні, присвоїла собі його ім'я (початкова назва інституції — Товариство ім. Шевченка).

Заснування власної академії наук — одне з найбільших досягнень українців у першій третині ХХ ст. і логічне завершення тривалої боротьби за право посісти гідне місце в європейському науковому співтоваристві [2]. Ідея створення академії вперше виникла серед членів НТШ у Львові, а саме на засіданні ради УНТ 8 липня 1917 р. при спеціально сформованій комісії, почали опрацьовувати план перетворення Товариства в Академію. Проте втілити плани в життя вдалося лише через рік. 14 листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив закон про заснування Української академії наук у Києві, а також перший склад. Президентом став В. Вернадський, секретарем — А. Кримський, головою історично-філологічного відділу був Д. Багалій, фізико-математичних наук — М. Кащенко, соціальних наук — О. Левицький.

Найбільше значення для Академії мало оприлюднення результатів її роботи, тобто видавничая діяльність. Звичайно, проблеми були і тут: недостатність коштів, паперу, баз друку, як результат, протягом 1919 р. з'явилося єдине видання — «Записки Історико-філологічного відділу». У 1922 р. у складі Академії створюють Редакційно-видавничу комісію, головою якої стає А. Кримський. У підпорядкування Академії передано друкарню Києво-Печерської Лаври, тому фактично з грудня 1922 р. і розпочинається історія видавництва Академії наук (сьогодні видавництво «Наукова думка»). У 1923 р. уже видалося 15 праць загальним обсягом 147,5 друкованих аркушів, виходять збірники відділів та монографії членів Академії. Життя суспільства неможливе без розвитку науки, наука ж не існує без наукової літератури [2, с. 3]. Наукові твори не гірше від літературних демонструють певні суспільні пріоритети та ступінь розвитку країни, відображають стан певної галузі науки. Тому, окремим завданням для матеріалознавців, як у цілому, так і для НТШ є вироблення української термінології, укладання

українсько-російсько-англійських словників, довідників, підручників для вузів, технікумів, училищ [3, с. 34]. У 1921 р. створено Інститут української наукової мови — вийшла значна кількість словників: «Словник хімічної термінології», «Російсько-український словник», «Російсько-український словник правничої мови», «Український правопис». У 1924 р. завдяки діяльності М. Грушевського відновлюють видання часопису «Україна», а у 1928 р. виходить у світ перший загальноукраїнський часопис «Вісті ВУАН».

Упродовж більшої частини історії НТШ його структуру визначали три секції: Історично-філософська, Філологічна та Математично-природописно-лікарська. Від 1892 р. з появою першого тому «Записок НТШ» — головним серійним виданням за всі періоди існування НТШ, а далі й інших серійних наукових збірників, розпочалася наукова розбудова Товариства, особливі наукові та організаційні досягнення здійснено під головуванням Михайла Грушевського.

Усвідомлюючи особливу відповідальність за поширення українського друкованого слова, яке було заборонене в Підросійській Україні, Товариство з самого початку свого існування приступило до видання на власній поліграфічній базі книг українською мовою. Слід зауважити особливу роль Товариства у становленні чільних загальнонаціональних часописів: щоденної газети «Діло» (з 1880 р.), двотижневика «Зоря» (1885–1897) та «Літературно-наукового вісника» (1898–1913). У 1895 р. засновано серійний збірник «Джерела до історії України-Руси», «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Студії з поля суспільних наук та статистики», «Часопись правнича і економічна». Крім того, виходили «Збірник Історично-філософської секції», «Збірник Філологічної секції» та інші серійні видання та збірники (україномовний «Збірник Математично-природописно-лікарської секції», «Лікарський збірник»). Під редакцією Володимира Гнатюка, наукового секретаря НТШ, з 1900 р. почав виходити інформаційний кварталник про діяльність Товариства «Хроніка НТШ», одночасно українською та німецькою мовами. До популяризації українських письменників до Першої світової війни особливої уваги заслуговує діяльність книгозбірні НТШ у рамках «Українсько-руської бібліотеки». Серед перших монографічних праць діячів Товариства слід назвати «Studien aus dem Gebiete Ruthenischer Sprache» О. Огоновського, «Тарас Шевченко — Грушівський, хроніка його життя» О. Кониського у двох томах. Головною фундаментальною монографічною працею створеною в НТШ слід вважати «Історію України-Руси» М. Грушевського — вісім томів якої з'явилося упродовж його діяльності в НТШ. Серед численних монографічних студій діячів Товариства, що були опубліковані вперше в збірниках НТШ, слід назвати серію праць І. Франка, В. Гнатюка, п'ятитомник В. Шухевича «Гуцульщина». Результатом спільної праці подвижників НТШ стала перша «Українська Загальна Енциклопедія» під

редакцією І. Раковського та «Велика історія України» та «Історія Українського Війська» з видавництва І. Тиктора.

Інтелектуально-організаційне осердя НТШ у період тогочасного дуже плідного етапу діяльності Товариства, створювала «золота трійця» — М. Грушевський (голова Товариства, історик), І. Франко (голова Філологічної секції) та В. Гнатюк (науковий секретар). Перша світова війна радикально змінила долю НТШ. У час нетривалої російської окупації Львова (1914–1915) товариство було закрито, знищено його колекції та друкарня, наступне післявоєнне відродження НТШ проходило в умовах польських репресій та економічної дискримінації. Проте Товариство продовжувало свою діяльність, виходили «Записки НТШ» та інші збірники, набули великого значення наукові напрямки пов'язані зі стислими науками, формувалися нові музеї та природні заповідники. Вийшла друком перша Українська Загальна Енциклопедія, набула особливого світового значення бібліотека україніки НТШ.

Кінець 20-х років став трагічним в історії АН: розпочалася тотальна «чистка» під гаслом «критики й самокритики», ревізія попередніх досягнень [2, с. 36].

У 1937 р. серед численних праць Географічної комісії НТШ вийшов «Атлас України та суміжних країв» під редакцією В. Кубійовича. У 30-х рр., напередодні нової світової війни, зросла функція НТШ як видавця часописів культурологічного спрямування, серед них: «Українська книга» (з 1937 р.), «Українська музика» (з 1939 р.), журнал «Сьогодні і минуле» (1939 р.). Загальний видавничий доробок НТШ, станом на вересень 1939 р., складав майже 1200 томів збірників, монографій, часописів тощо. Про науковий рівень праць НТШ, як академічного центру української славістики, засвідчував широкий обмін виданнями з науковими установами і бібліотеками на усіх п'яти континентах. Єдиною у своєму роді світовою скарбницею української культури стала бібліотека НТШ. Станом на 1939 р. вона налічувала 350 тис. одиниць (книг, часописів, стародруків, рукописів — у тому числі унікальних збірок української періодики ХІХ ст.).

У 1940 р. після приходу у Львів більшовиків Товариство було розгромлено, його музеї та колекції розчленовано між різними установами, окремих діячів репресовано та навіть убито (Р. Зубик, К. Студинський, П. Франко, В. Старосольський, І. Фещенко-Чопівський). Проте вже після війни численні діячі НТШ в еміграції, на своєму з'їзді в Баварії у 1947 р. відновили діяльність НТШ. У зв'язку з міграцією переміщених осіб у різні країни вільного світу в діаспорі утворилося чотири красиві центри НТШ: у США (з 1947 р.), Канаді (1949) та Австралії (1950); західноєвропейський осередок НТШ переселився в Сарсель під Парижем, де під проводом проф. В. Кубійовича сформувався Інститут Енциклопедії Українознавства.

На сьогодні НТШ в Україні об'єднує понад 1400 вчених, які перебувають в шести секціях та 35 різнопрофільних комісіях, що надає

Товариству універсальний академічний статус. Загальнодержавний характер Товариства забезпечує 15 територіальних осередків НТШ. Серед них у Києві, Харкові, Черкасах, Сімферополі, Донецьку, Луцьку, Ужгороді, Чернівцях, Івано-Франківську, Тернополі. Основним науковим форумом Товариства є березнева Наукова сесія НТШ, тривалістю до одного місяця, в якій беруть участь до 500 науковців. Найбільш продуктивна сфера діяльності НТШ в Україні — видавнича діяльність. Досі видаються «Записки НТШ», друкуються монографії вчених у серії «Визначні діячі НТШ», «Українознавча бібліотека НТШ» та «Меморіальна бібліотека НТШ», перевидано 11-томну «Енциклопедію Українознавства» під редакцією В. Кубійовича, випускається інформаційний щорічник «Хроніка НТШ» та журнал «Вісник НТШ». У видавничому доробку нового НТШ за роки незалежності більше 200 власних видань і ще понад 100 — у співпраці з іншими установами України та діаспори. Створений при Товаристві Дослідно-видавничий центр НТШ (ДВЦ) включає комп'ютерний осередок, дільницю оперативної поліграфії та книгарню НТШ. При ньому діє власна друкарня та переплетня.

Відкрите в 1873 р. як «Літературне товариство ім. Шевченка», а згодом перетворене у «Наукове товариство ім. Шевченка» пройшло довгий та нелегкий шлях становлення та розвитку, проте здобувши перемогу над усіма життєвими обставинами, зробило неоціненний внесок у розвиток науки та культури українського народу. За 135 років свого існування Товариство відкрило Україні сотні геніальних особистостей та втілило у життя тисячі безцінних ідей, не дозволило занепасти українському слову.

Отже, оскільки дія породжує протидію, а утиски викликають спротив, — українознавчі дослідження стали своєрідною формою інтелектуального протесту проти національного гноблення [5, с. 149]. Духовне відродження України, яке пробиває собі дорогу на крилах історичної пам'яті, відновлює нам забуті імена, повертає права громадянства суспільним явищам, що на попередніх етапах нашої нової історії ставали імперативом нашого виживання та національного самозбереження [4, с. 3].

Сьогодні ми маємо нову ситуацію у сфері видавничої справи, хоча інколи, зі старими проблемами: мовний, економічний та політичний аспекти. Оскільки найвищий етап видавничої справи припав на час розпаду Радянського Союзу, люди змучені цензурою та заборонами прагнули до високої і правдивої літератури. Зріс попит на професійну, грамотно підготовлену літературу, та його вже визначає не держава чи правляча партія, а ринок. Якщо за радянських часів структуру видавничої діяльності складала лише видавництва і друкарні — системи колишнього Держкомвидаву та кілька малопотужних відомчих видавництв, то сьогодні її активно й постійно поповнюють нові потоки суб'єктів видавничої діяльності. Це, крім державних, які здебільшого зберегли свій статус, видавництва сфер і управління іншими державними установами та видавництва різних форм власності. Кожний вищий навчальний заклад має

своє видавництво, ця ж ситуація спостерігається в різних наукових, науково-дослідних, просвітніх, громадських, політичних та релігійних організаціях. Видавничою справою сьогодні займаються також різні фірми, асоціації, агентства, спільні та приватні підприємства [7, с. 36]. Безперечно, забезпечити потреби читачів різних категорій можливо лише шляхом формування потужної книговидавничої системи, яка б передбачала можливість співіснування і конкуренції як державних, так і недержавних видавничих структур [6, с. 76].

1. Книга і преса в контексті культурно-історичного розвитку українського суспільства: [зб. наук. пр. кафедри видавничої справи та редагування УАД]. — Львів, 1995. — 104 с.
2. Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні: історія та суч. стан: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Н. В. Зелінська. — Львів : Світ, 2002. — 268 с.
3. Наукове Товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: [зб. наук. пр. і матеріалів першої наукової сесії НТШ]. — Львів, 1992.
4. Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка (1873–1949). — Львів, 1991.
5. Поліграфія і видавнича справа: [Наук.-техн. зб. / редкол.: Б. В. Дурняк та ін.] — Львів, 2003. — 215 с.
6. Реалії та перспективи українського книжкового ринку (Про інформаційний маркетинг. І не лише про нього...): [зб. ст. і м-ли Круглого столу «Розвиток інформаційного маркетингу на книжковому ринку України» / упоряд. Е. І. Огар]. — Львів : Аз-Арт, 1997. — 144 с.
7. Тимошик М. Специальність «Видавнича справа та редагування»: данина моді чи потребам часу? / М. Тимошик // Друкарство. — 2003. — № 2. — С. 34–36.
8. Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку теоретичні засади підготовки видань / Н. І. Черниш. — Львів : Фенікс, 1998. — 92с.

СОСТОЯНИЕ ИЗДАТЕЛЬСКОГО ДЕЛА НА ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ КОНЦА XIX — НАЧАЛА XX СТ.

(На основе деятельности научного общества имени Шевченко)

Подается общее состояние издательского дела на Западной Украине конца XIX — начала XX ст. с проекцией на современность. Характеризуется деятельность Научного Общества имени Шевченка как главной ячейки издательской и научной деятельности на Украине.

STATE OF PUBLISHING BUSINESS ON WESTERN UKRAINE END XIX — BEGINNING OF THE XX CENTURY

(On the basis of activity of Scientific society of the name of Shevchenko)

The general state in publishing in the Western Ukraine at the end of the XIX-th and beginning of the XX-th century was given in this article with the projection on the modern times. Also was characterized the activity of the scientific society named after Taras Shevchenko — as the main centre of publishing and scientific activity in Ukraine.

Стаття надійшла 23.09.08

УДК 655.59+002.2

Р. С. Самотий

Національний університет «Львівська політехніка»

**НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА:
З ІСТОРІЇ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ЛЬВІВСЬКІЙ
ПОЛІТЕХНІЦІ (середина ХІХ — початок ХХ ст.)**

На основі аналізу джерел простежується видавнича діяльність Львівської політехніки. Розглядається освітній процес, який забезпечувала група навчальних видань. Відображаються специфіка й особливості їх виходу у світ.

Сьогодні, Львівська політехніка посідає значне місце в історії науки і освіти України і Польщі, й безумовно яскравим документальним свідченням того є весь багатий масив друкованої продукції, який виходив у навчальному закладі. Забезпечення освітньої діяльності вимагало від діячів навчального закладу кропіткої роботи зі створення відповідної літератури. Навчальна книга Львівської політехніки представлена виданнями з різними типологічними характеристиками, тематичним діапазоном та видовими групами.

Першу спробу висвітлення процесу становлення вищої технічної освіти в Україні зробили В. Онопрієнко і Т. Щербань [1]. Однак автори обмежилися дослідженням тієї частини держави, яка входила у склад Російської імперії, а відтак першим технічним навчальним закладом України названо Харківський технологічний інститут (1885 р.). З огляду на сучасну історико-політичну концепцію першість належить власне Технічній академії (тодішня назва Львівської політехніки, 1844 р.).

Серед великої кількості досліджень у царині історії науки і освіти, діяльності Львівської політехніки присвячено доволі невелику кількість публікацій. Попри те, зустрічаються цікаві роботи. Наприклад, у дисертації Ю. Вовкотруба [2] в контексті історії розвитку окремих галузей наук України ХІХ–початку ХХ ст., розглядається місце і роль учених Львівської політехніки у загальній картині становлення галузі прикладної механіки.

Відображення різних форм діяльності навчального закладу протягом багатьох років висвітлювали журнали «Kwartalnik Techniczny», «Życie Techniczne» та ін. Епістолярна спадщина самих політехніків, представлена ювілейною, до 50-ти річчя діяльності закладу, працею В. Зайончковського «Szoła Politechniczna we Lwowie. Rys historyczny...» [3], спільним виданням грона професорів «Politechnika Lwowska, jej stan obecny i potrzeby»[4] у 1932 р.

Аналіз української та польської історіографії свідчить, що власне видавничий досвід, а особливо навчальної літератури Львівської політехніки комплексно не досліджувався, а лише згадувався в контексті певних періодів інженерної, наукової чи освітньої діяльності навчального закладу або його окремих представників.